

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

DOI: 10.26565/2227-6521-2022-49-01

УДК 316.1:316.42.063.3

РИЗИКОГЕННІСТЬ МОДЕРНІТІ ТА СТРАТЕГІЇ (ВІД)ТВОРЕННЯ КРИЗОВОГО: ТЕОРЕТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА ДОСЛІДЖЕННЯ

Крайнюков Андрій Олексійович – магістрант першого року навчання соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна. e-mail: andrii.krainiukov@student.karazin.ua

Голіков Олександр Сергійович – доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології, заступник декана з наукової роботи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна. e-mail: golikov@karazin.ua. <http://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

У статті здійснюється аналіз теоретико-методологічних засад соціологічного вивчення феномену кризового. Спираючись на розробки У. Бека та Н. Лумана, автори досліджують процес того, як раціональність, намагаючись позбутися зовнішніх небезпек і контролювати дедалі більшу кількість елементів довкілля, продукує дедалі більше ризиків. Аналізується, як логіка «раціоналізації», «менеджеризації», «калькулятивності», «динамічності» стає невід'ємним та визнаним атрибутом сучасного суспільства і одночасно призводять до появи нових ризиків. Акцентується увага на тому, як ризики перетворюються на товар з помітною та стійкою аудиторією постійного споживання. В цьому світлі автори ставлять за мету побудування дослідницької схематики подальшого аналізу стратегій соціальних агентів в умовах ризикогенності та кризогенності модернітності. З огляду на зазначену мету, автори звертаються до аналізу суспільств Іншого Модерну як продуцентів та об'єктів специфічних ризиків. Окремо в цьому контексті авторами осмислюється конститутивність ризиків, тобто їхня обирність, виробленість і реалізованість системою, в чому і виявляється «подвійний парадокс ненадійності». Окремий акцент робиться на тому, як індустріалізація виробництва ризиків формує в суспільстві нову розстановку політичних сил і як це трансформує природу символічної боротьби на макрорівні та суб'єктності на мікрорівні. Демонструється, що логіка «постійного вибору» та «приреченості на гнучкість» призводить до перманентності різноманіття, невизначеності, нестійкості, крихкості об'єктів вибору та до залучення їх до ідентичності агента. Досліджується формування фундаментального парадоксу «актора, приреченого на дію без гарантії власної суб'єктності». Обґрунтовується парадоксальна теза про те, що кризове конститується в реальності повсякденності лише тоді, коли серед патернів сприйняття та дії є і патерн кризового. Особлива увага приділяється таким поняттям та феноменам, як «прошарки міцності», «типізовані кризи», «запасні шляхи», способи збереження «шматків» «розірваної тканини соціального», феномен «кризових речей», а також процесуальність фабрикації континуальності комунікації, взаємодії, практикування, звичок, дискурсів. Підкреслюється значущість соціологічного аналізу феномену інтеграції «кризового» до порядку соціального інституту, визначаються ключові параметри цього процесу, доводиться, що соціальний інститут «розширює» себе за рахунок інтеграції до своїх порядків елементів з оточуючого середовища.

Ключові слова: модернітні, сучасність, кризове, ризики, теорія соціології, глобалізація, конструювання.

Для цитування: Крайнюков А. О., Голіков О. С. Ризикогенність модернітні та стратегії (від)творення кризового: теоретична перспектива дослідження. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2022. 49. С. 7-18. <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2022-49-01>

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Світ «слизької» та «плинної» глобалізації, що технічно подолав, однак соціально зберіг (хоча і деформувавши) просторово-часові рамки, тим самим інтенсифікувавши соціальні, економічні, політичні та культурні відносини так, що локальності схильні до змін через "глобальні" події і навпаки, підводить нас до абсолютно нових викликів, досі невідомих традиційним суспільствам. У таких умовах зовсім по-іншому розкривається і діалектика локального та глобального, і діалектика людського та природного, і діалектика порядку та хаосу, і діалектика ризику та надійності, і діалектика кризового та нормального [1; 2; 3; 4; 5].

Справа в тому, що суспільство традиційного або навіть індустріального типів перш за все було більш залежним від природи, воно вимагало надійності, нормальності, порядку не через властивості модерну, як це стверджують постмодерністські теоретики, що проявляють тим самим суто ідеалістичні механіки та стилістики мислення. Така залежність конституювалася самою матеріальною основою існування такого суспільства, а саме матеріальним (пере)виробництвом такого суспільства та його умов існування: суспільство такого типу «турбували» зовнішні ризики, зокрема поганого врожаю, стихійних лих, голоду або невиліковних епідемій, зависокої складності / комплексності умов та викликів, фізичного знищення в сутичці з іншою суспільною системою. В сучасному світі це співвідношення реінтерпретується: суспільство глобальності є, за різними оцінками, постіндустріальним, суспільством «іншого модерну», суспільством, що дедалі сильніше підпорядковує природу і втручається до неї, використовуючи дедалі більше раціональних і технологічних інструментів її повного підкорення і, відповідно, зменшення ризиків зовнішніх.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на раціоналізацію, технологізацію, менеджеризацію, калькуляцію, квантифікацію самого світу та методів його підпорядкування суспільству [6; 7; 8], парадоксально (а скоріше, діалектично) в соціологічних студіях, які тією чи іншою мірою стосуються обраної нами проблематики, відзначається підвищення ризикогенності суспільства, непередбачуваності, ненадійності, падіння «онтологічної безпеки» (на мікрорівні), ерозії фундаментальних соціальних інститутів (на мезорівні), структурного дисбалансу, нестійкості та дисфункціональності системи в цілому (на макрорівні). Обіцянки реінституціоналізації надійності та порядку в ризомному режимі [9] на новому рівні складності «виникнення порядку з хаосу» [10] не були зреалізовані, натомість породили нові типи складності, викликів, контингентностей, говорячи мовою Н. Лумана. Голем¹ раціоналізації і технологізації, а також проєкт (пост)модерну при пильному погляді (і, звичайно, певному критичному інструментарії) підпорядковує свого творця – людину, саму її родову сутність як скульптора навколишнього світу, Деміурга духовного і матеріального

Це змінює саме світовідчуття: адже небезпеки, які виходили з природного світу, сприймалися як об'єктивна даність, тобто як невизначена, непередбачувана небезпека. І ця небезпека, не будучи ані елімінованою, ані принаймні кондиціонованою, зустрілася та посилилася іншою неприборканою (і можливо, навіть більш небезпечною) стихією: а саме сучасним світом технологій, створених самою людиною. І справа не лише в технічній та комунікативній силі цих технологій², але ще й в тому, що в таких специфічних умовах зовсім по-іншому відтворюється та розвивається відносно традиційний набір таких загроз, як відчуження, дегуманізація, об'єктивація людини, нав'язування їй невизначеності та непередбачуваності. І якщо для У. Бека в розмежуванні «рукотворних» ризиків та «природних» небезпек не було жодних проблем, то ми не вважаємо цю межу такою очевидною.

Н. Луман проникливо вловлює конотацію «ризик» з «раціональністю», пов'язуючи калькулятивність можливих збитків та потенційно здобутих вигод зі збільшенням області раціонального діяння та контрольованості вигод/збитків: «Позначаючи ризик, можна забути про небезпеки, помічаючи небезпеки – про ті вигоди, яких можна досягти шляхом ризикованого рішення. Тому в суспільствах більш давніх позначається скоріше небезпека, а в сучасних, аж до останнього часу, – скоріше ризик, бо тут йдеться про те, щоб усе краще та краще використати шанси» [4, с. 18]. Підкорюючи навколишній світ, здавалося б, людина мала б звільнити себе від ризиків, від невизначеності, ненадійності, але глобальних і локальних ризиків стає дедалі більше. Відбувається процес, який може здатися контрінтуїтивним, але, осмислюючи його діалектично, можна резюмувати наступним чином: раціональність, намагаючись позбутися зовнішніх небезпек і контролювати дедалі більшу кількість елементів довкілля, продукує дедалі більше ризиків. Причому, що показово, не тільки у сферах історично превалюючої раціональності (таких, як економічна чи правова), а й у сферах освіти, політики, культури, інституту сім'ї та ін., на чому теж, ймовірно, позначається ефект раціоналізації. Ця колізія була виявлена як науковими засобами (див., зокрема, [11]), так і художніми [12].

Подібне кількісне накопичення раціоналізації та відповідних їй ризиків вже зараз призводить до низки криз соціальних інститутів, сформованих ними констеляцій ролей і статусів, значень, відтворюваних практик у їхніх рамках та ін. Маркетизація освіти, оринковлення медицини, загибель феномену «людини службової», комодифікація інтимного [13] – все це приклади таких процесів. Логіка «раціоналізації», «менеджеризації», «калькулятивності», «динамічності», з одного боку, є невід'ємним та визнаним атрибутом сучасного суспільства, з іншого – самі ці процеси у своєму розвитку призводять до появи нових ризиків, які, у свою чергу, знову-таки потрапляють у потік цієї логіки, відтворюються нею, примножуються, збільшуються, мультиплікуються. Причому кожна така ітерація все більше трансформує і деформує саму природу ризиків, ризикогенності, криз та кризового.

¹ Тут «голем» може інтерпретуватися і як сучасне слово з іврити, що означає «тупий, безпорадний», і як міфічна антропоморфна істота, повністю створена з неживої матерії, і як синонім аморфного субстрату, і як метафора механічної машини, що слугує людині під її повним контролем, але може вороже ставитися до неї, якщо контроль буде втрачено.

² Яка була нещодавно продемонстрована людству на гучному прикладі ChatGPT.

Але було б неприпустимим спрощенням критично та скептично постулювати, що ризики у суспільстві перетворюються на товар з помітною та стійкою аудиторією постійного споживання, і на цьому завершити розмову. Врешті-решт, цей факт був констатований задовго до нас [14; 15; 16; 17], і, як вже зрозуміло, нікуди далі «пастки беркліанства» ця констатація не веде. Жодних сутнісних властивостей суспільства в таких умовах, жодних принципових якостей та характеристик суспільних явищ та процесів при цьому встановити не вдається, оскільки вони всі зводяться в такому випадку до (відносно довільного) конструювання та суб'єктного і суб'єктивного акту. Ось чому ми проблематизуємо в якості дослідницького фокусу точку зустрічі ризиків сучасного суспільства, криз окремих соціальних інститутів та стратегії діючих в цих рамках соціальних агентів.

Саме тому *метою* нашої роботи буде побудування дослідницької схематики подальшого аналізу стратегій соціальних агентів в умовах ризикогенності та кризогенності модерніті. Інакше кажучи, виділити та концептуалізувати зв'язок між ризикогенністю та кризогенністю модерніті, з одного боку, та трансформаціями практик та стратегій мікроагентів з метою апробації цього зв'язку для дослідження трансформацій простору освіти.

Для цього в якості *об'єкту дослідження* ми обрали підходи до вивчення ризикогенної та кризогенної конфігурації соціальних відносин модерніті, *предмету* – теоретико-методологічні засади вивчення стратегій (від)творення ризикогенності та кризогенності. Наш аналіз передбачатиме використання метатеоретичних та критико-методологічних технік саме з метою вибудування у подальшому цілісної схематики дослідження.

Виклад основного матеріалу статті з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Суспільство Іншого Модерну як продуцент та об'єкт специфічних ризиків

Розширювана взаємозалежність, «пов'язаність однією мережею», інтеграція гетерогенних просторів, розмиття та трансгресія меж та кордонів (і не тільки державних), трансценденція просторово-часових рамок – все це висвітлює лише один бік процесу глобалізації, який можна було б описати словом «гомогенізація», особливо на макрорівні [18]. Наприклад, Дж. Ритцер доводить мегаконцепт гомогенізації до метафоричного абсолюту, вбачаючи його у процесах «макдональдизації» як стандартизацію раціональних принципів, логіка яких поширюється у всіх напрямках – просторових, сферах соціального життя, областях смислів [8]. Але є й інша сторона, яку багато соціологів описують за допомогою терміну «глокалізація». Тут конститується взаємозв'язок глобального та локального, де гомогенні глобальні культура, економіка та політика породжують гетерогенні локальні тенденції [19]. Діалектика між однорідністю «глобального» та різномірністю «локального» є важливою не тільки для розуміння процесу глобалізації в цілому, але перш за все для повноцінного розуміння «ризикогенності» та «кризогенності» модерніті.

Діалектика взаємовпливу глобального і локального інспірує перерозподіл ризиків та криз, що відбувається у нерозривній єдності та породжує специфічну ризикогенність модерніті як на рівні глобальних системних ефектів³, так і на рівні окремих соціальних інститутів (якщо сприймати їх як мезоуровень), а також на мікрорівні повсякденності окремих соціальних суб'єктів. Ті самі технології, що створюють можливість та підтримують за межовий для попередніх епох демографічний тиск, є й чинником загрози. Наприклад, обмеження чи переривання постачання базових продуктів, які ще декілька століть тому для типового міста було б малопомітною незручністю, в сучасному світі в короткостроковому масштабі перетворюється на гуманітарну катастрофу. В лютому-березні 2022 року Харків віч-на-віч зустрівся з такою загрозою, на щастя, загрозою нереалізованою.

У цьому сенсі виявляється, що сама конституція суспільства глобалізації, або, за У. Беком, суспільства «іншого⁴ / другого модерну» (тобто такого, що відрізняється від «модерну» традиційного) передбачає інституціоналізацію, нормативізацію та вмонтовування в саму тканину такого суспільства ризикогенності як машинерії з іманентного виробництва, відтворення та перерозподілу ризиків [21]. Ба більше: У. Бек стверджує, що якщо для індустріального суспільства «традиційного модерну» характерним був перерозподіл багатств, то для суспільства «іншого модерну» – перерозподіл ризиків. Ризики сучасного суспільства та ризики глобалізації у такому випадку не є довільними, випадковими, винятковими, не є побічним ефектом функціонування соціальної системи, але виробляються та відтворюються на різних рівнях соціальної системи, при цьому це виробництво є цілком легітимним та легітимізованим у суспільстві іншого модерну. В такому світі статус криз та кризового суттєво змінюється: вони перестають бути аномальними та такими, що мають бути ліквідовані або відтіснені у недосяжність. Кризові явища⁵ стають необхідною частиною порядку соціального, що сутнісно та суттєво впливає на суспільну свідомість, форми масової поведінки, соціоінженерні рішення, соціотехнологічне оснащення інституцій та груп тощо.

³ Як, наприклад, підвищення кількості екологічних катастроф, що в деяких випадках є суто системним продуктом постіндустріального суспільства з його логікою надмірного виробництва та споживання.

⁴ Зокрема, у деяких своїх працях У. Бек напряму пише про «second modernity», наприклад, [20].

⁵ Та, відповідно, як нам підказує семантика, критичне осмислення їх.

Інша справа, що ця конститутивність ризиків осмислюється як обране, вироблене і реалізоване системою, причому це виробництво завжди є контингентним. Інакше кажучи, соціальна комунікація⁶ здійснюється поза ситуаціями абсолютної надійності або абсолютної ненадійності, тобто вона завжди є імовірнісною. І якщо соціальні системи та порядки все більше насичуються⁷ знаково-символічними та комунікативно-дискурсивними елементами та механізмами⁸, то традиційні порядки соціального набагато більше просочені матеріально-речовими та практично-діяльними компонентами, які суттєво знижують ризики, але й зменшують простір свободи. Ще у ранніх творах З. Бауман слідом за філософами Франкфуртської школи зазначав, що саме культура як континуум знаків та смислів є простором свободи. У дослідженнях ризику ми знову стикаємося і з цією ідеєю, і з фроммівською думкою про зворотню зв'язаність свободи та ризику, несвободи та надійності.

Ризик визначається У. Беком як відтворювана, стійка і стабільна пов'язаність та взаємодія порядку соціального з загрозами, небезпеками, невпевненостями та страхами продуктів модернізації. Саме цим сутнісним зв'язком, за У. Беком, може конституюватися сучасна класова диференціація. Помітимо, що саме у високоризикових⁹ сферах життя та областях соціоекономічної діяльності спостерігається найвища «маржа», найбільш динамічні просування та зрушення, найвищі сподівання на швидкі результати. Традиційні соціальні сфери (до яких, зокрема, належить і освіта) саме таким доєднанням до «оперативності», «динамічності», «плинності» та «швидкості» намагаються долучитися до своєї частки «маржи прогресу», однак при цьому вона перш за все отримують ризики як необхідний та неодмінний компонент буття в такому модусі. Подвійний парадокс ненадійності тут полягає в тому, що переваги та результативність негарантовані та ненадійні, а ось ризики та небезпеки обов'язкові та необхідні, інакше кажучи, якщо щось і є в таких процесах гарантованим, то це негарантованість.

Ульрих Бек вказує на щось структурно подібне, коли пише, продовжуючи аналіз змін соціальної структури суспільства, що існує «ефект бумерангу»: «виробники ризиків» та «бенефіціари ризиків» самі можуть бути вражені тими самими ризиками. Ризики, що є виразом високорозвинених і комплексних продуктивних сил, мають глобальний масштаб¹⁰ та характеризується некалькульованістю і некомпенсованістю [8; 21]. Мережеві організації соціальних структур, «осцилюючі» способи взаємодії, «ненадійні» та «ймовірнісні» рішення – все це супроводжує ускладнення соціальної структурності та систематичності, породжуючи інший рівень комплексності, але й інший рівень ризиків. Такі системи та рішення, будучи більш гнучкими, динамічними, реактивними (а часто і проактивними), втрачають і в надійності функціонування, оскільки саме остання виступає обмеженням для цих якостей соціальних систем. І тут варто розуміти, що, як завжди, «ліки від отрути відрізняються лише дозою», як писав Парацельс, і що, відповідно, гіпертрофія гнучкості та динамічності призводить до атрофії структурності та ідентичності.

Ще одним наслідком такого стану (іншої) модерніти є те, що породжені нею ризики виявляються вписаними у тканину соціального, у кожен клітинку соціетальної системи, що посилюється рефлексивністю суспільства. Остання репрезентується як руйнація традиційних підстав «першого модерну» та виявляється у перевизначенні соціальних інститутів, способів їхньої легітимації, їхніх категорій, осей соціальної системи та її координат [20]. Щоправда, тут виникає «ризик ризиків», а саме ризик, описаний у соціології як «ризик втрати автономії», а разом з нею – тотожності собі самому. Наприклад, в освіті тим самим учень перестає розрізнятися від клієнта, а завдяки Н. Луману ми добре знаємо, чим є дедиференціація як процес. У цьому сенсі можна сформулювати очевидну тепер лему: якщо ризик є функціональним для диференціації та примноження можливостей, цей ризик є необхідним та прийнятним, але якщо ризик є функціональним для дедиференціації (тобто з більшою ймовірністю веде до зменшення можливостей), то ризик не може бути виправданий чи прийнятим.

Така індустріалізація виробництва ризиків формує у суспільстві нову розстановку політичних сил, основу якої складає боротьба визначення, що ризикогенно (небезпечно), а що ні. Символічна боротьба тут перестає бути просто боротьбою номінацій, як це описував П. Бурдьє [24], вона починає отримувати цілком реальні та осяжні наслідки. Зокрема, саме тут актуалізується екологічна політика як межовий, абсолютний вимір розповсюдження вироблених суспільством ризиків: «Соціально усвідомлений ризик є політично вибухонебезпечним: те, що досі розглядалося як неполітичне, стає політичним» [21]. Ця «політична рефлексивність» ризиків¹¹ потребує особливого осмислення саме з точки зору стратегій політизації, реполітизації та деполітизації, а також комодифікації: у такому світі, виявляється, немає нічого, що б розташовувалося гарантовано та безумовно за межами товарної та політичної «машин бажаного виробництва», як би це сформулювали Ж. Дельбоз та Ф. Гваттарі [9].

⁶ Як прийняття рішень спостерігачем першого рівня, так і аналіз спостерігача першого рівня спостерігачем другого рівня.

⁷ Як це і відбувається у світі модерніти та іншого модерну.

⁸ Що асоціюються з плинністю, за З. Бауманом [22], та «моментальністю», за Т. Еріксоном [23].

⁹ З точки зору динаміки комунікації, швидкості рішень, плинності конкретних продуктів та технологій.

¹⁰ Особливо через невизначеність, що породжується «проникністю» сучасних локальностей.

¹¹ Тобто їхня здатність викликати до життя нові політичні сили та впливати на існуючі інститути.

Парадоксально, що така соціальна колізія¹² виникає на ґрунті ідеології та політики сучасного суспільства, де одну із ключових ролей відіграє наука та виробництво знань. І якщо наука та техніка з розширенням виробництва ризиків, особливо з виникненням мегаризиків, були покликані саме керувати, контролювати, конвертувати, інвертувати ризики, то вже зараз можна стверджувати, що принаймні у масовому сприйнятті вони не впоралися з цим завданням. Ускладнюється це тим, що більшість ризиків, породжених науково-технічною модернізацією¹³, не сприймаються безпосередньо органами почуттів людини, існуючи лише як знання про них. А соціальна група фахівців, відповідальних за оперування ризикогенностями нових технологій та систем, а також медіа (відповідальні за комунікацію про ризики) не просто набувають ключових соціальних і політичних позицій [21], але й часто-густо у своїх приватних та партикулярних інтересах зловживають ними. Цей похідний ризик досі мало осмислюється, хоча розуміння, що в «експертотократії» ключовим виявляється контроль над експертами та експертизою, вже поширюється все більше. Чи не цим пояснюється все більше розповсюдження «конкуренції експертиз», «боротьби рейтингів» та інші подібні структурні ефекти?

Окремим важливим сюжетом є динаміка ризиків та криз на мікрорівні, що породжує онтологічні (не)безпеки для конкретних людей та одиничних акторів. Адже логіка «постійного вибору» та «приреченості на гнучкість» призводить до того, що різноманіття, невизначеність, нестійкість, крихкість об'єктів вибору постають перед агентом практично перманентно, системи залучаються до процесу формування ідентичності агента, який сам по собі полишається тих фундаментальних, традиційних, осьових структур з виробництва виборів. Цей фундаментальний парадокс «актора, приреченого на дію без гарантії власної суб'єктності» виникає, в тому числі, внаслідок постійної ревізії наявного знання про світ, що породжує «радикальний сумнів», «постійну іронію», «постмодерністську недовіру». Але ані комунікація, ані буття в такому світі неможливі, тож актори приречені придушувати екзистенційні сумніви та встановлювати онтологічну безпеку через створення особистих рутинних практик [25], інакше кажучи, шукати прихисток у тих постійностях та структурностях, що вони створюють їх самі. Ось цей парадокс (необхідність довіряти тому, що було створене прямо на очах перед цим) є нехарактерним для попередніх епох існування людства. Надійність та легітимність попередніх епох будувалася саме на вірі в історію та традицію, на перевіреність часом та подіями. А в сучасності переживання «онтологічної безпеки» формується і підтримується механізмами рутинізації людської поведінки у повсякденному середовищі, завдяки чому індивіди від однієї ситуації до іншої несуть на собі своєрідний «захисний кокон», який забезпечує почуття «невразливості», що блокує негативні можливості на користь позиції надії. У поєднанні з токсичним, кислотним розчином недовіри, іронії та постійної критики¹⁴ воно створює діалектичні умови як для «повернення гемайншафтів»¹⁵, так і для виникнення «дивіда», «шизофренічного споживача», «мультівідуума», який не може бути впевненим у надійності навіть свого існування. Звісно ж, перший варіант є куди більш комфортним і прийнятним, адже довіра¹⁶ стає засобом впоратися з просторово-часовими відсутностями в умовах системної інтеграції. Довіра протистоїть базисній недовірі, базисній тривожності, відсутності та тривожності компенсуються співприсутністю¹⁷ та довірою [25].

Ось чому у подальшому ми звернемося саме до феноменологічних інтерпретацій та операціоналізацій кризового: якщо вловлені соціологами процеси індивідуалізації [26], постмодернізації [22] та антиметанаративності [27] описані релевантно, то макро- та мезовиміри кризового та ризикогенного мають породжуватися та відтворюватися саме на мікрорівні, чим і зумовлюється наш подальший інтерес саме до нього.

«Кризове»: об'єктивістська та суб'єктивістська традиції (від структурності до феноменології)

Класичний розгляд кризових соціальних процесів і кризового соціального стану виходить з таких концепцій, як теорія соціальної аномії Е. Дюркгайма, теорія нормальної поведінки Р. Мертона, теорія соціокультурної динаміки П. Сорокіна. Зазначені дослідники розуміли кризу як поворотний пункт у функціонуванні соціальної системи, у процесах дестабілізації її відтворення, у розриві досі стійких соціальних зв'язків, у розпаді та ерозії соціальних структур та соціальних інститутів, їхній дисфункціональності у системі. У поняття «кризи» класично вкладався інтенсивний розрив соціальних зв'язків, що можна простежити як на макро- та мезо-, так і на мікрорівні. Криза також розумілася як перехідний стан, у більш пізніх розробках – як точка біфуркації, в якій стабільні до цього структури, що

¹² Яка іноді призводить і до розповсюдження обскурантизму та ірраціональності в суспільній свідомості: тут достатньо лише згадати, наприклад, широко розповсюджені останніми роками та дезагілюючі настанови щодо медичних щеплень.

¹³ Найнебезпечніші з них – це радіоактивне та хімічне забруднення, неконтрольовані наслідки генної інженерії, неконтрольовані наслідки політичних технологій та соціоінженерії.

¹⁴ Причому не критики аналітично-осмислюючої, а критики деструктивно-руйнівної.

¹⁵ Ось чому в сучасній соціології все частіше говорять про розширення функції довіри як психологічної основи онтологічної безпеки особистості.

¹⁶ Нехай і побудована на ненадійних та слабких засадах.

¹⁷ Хоча б і віртуальною, чим, власне, соціологічно і пояснюється поширення практик «симуляції онлайн-підтримки», коли навіть соціальні мережі імітують кількість переглядів, навіть якщо їх не було, як це робить, наприклад, Тік-Ток.

відтворюють соціальний порядок, зазнають фундаментальних змін. Таке загальнокласичне розуміння протиставляє порядок і хаос, кризу та нормальність, надійність та ризик і в цьому сенсі є релевантним самій природі ризиків суспільства класичного Модерну.

Так, дюркгаміанська традиція стала фундаментом для вивчення «кризових» явищ та / або процесів. Проблематизація «кризового» виникає із запровадженням поняття аномії як недостатності інтеграції різних соціальних елементів через неможливість реактивної адаптації їхніх функцій у ході дедалі більшого їхнього відокремлення (спеціалізації чи диференціації) [28]. Помітимо тут цю концептуальну дихотомічність кризового та нормального, роз'єднаності та інтеграції, яка існує саме як неподоланна полярність. Аномальне, дезорганізоване, дезінтегроване, «...безладна неврегульована людська діяльність із супутніми їй стражданнями» – ось які дескриптивні властивості «аномічного» були сформульовані Е. Дюркгаймом [29]. Звісно, що весь жмуток категорій одного з полюсів органічно та цілісно сплітається: «криза» – з «аномічним», «дезорганізованим», «хаотичним», «безладним», «стражданнями». В цій ситуації соціолог знаходиться «на боці» порядку та організації, нормативності та ладу, і в цьому сенсі дана дихотомія є пресупозиційним¹⁸ компонентом висунутих щодо нього суджень. Схожі концептуально-методологічні симптоми ми спостерігаємо і в інших соціологів, які зазнали впливу позитивістськи-функціоналістської методології, зокрема, П. Сорокіна і Р. Мертона.

В межах цієї методології виникає специфічна епістемологічна небезпека: використання «кризового» з негативною конотацією для опису, гіперболізації, метафоризації дисфункціонального може повністю перевести «кризове» в розряд виключно службових понять, що вживаються як зв'язуюча ланка в концептуальних побудовах макротеоретиків, що часто виступають із реалістичних позицій. Реалістичних, а отже, таких, що натуралізують та реїфікують порядок, ставлять його ієрархічно вище за хаос чи кризу, за процесуальність чи конфлікт. Втрачаючи іншу перспективу – номіналістську, «кризове» в соціології перетворюється на суто науковий конструкт, який послідовно впроваджується в названі вище макротеоретичні побудови та заміщає собою суб'єктивістські концепції, особливо феноменологічну.

Феноменологічна ж інтерпретація передбачає врахування суб'єктивно здійснюваних актів перцепції та оцінки «кризового», передумовою чого є когнітивна та афективна можливість сприймати «кризове», де когнітивна – суб'єктивне знання щодо «кризового», афективна – суб'єктивні оцінки щодо «кризового» [30]. Таким чином, об'єктивістська інтерпретація в душі структурного функціоналізму чи органіцизму містить у собі імпліцитне твердження, що «криза» та «кризове» як у когнітивному, так і в афективному його сприйнятті конвенційно і консенсуально, тобто має загальну значущість і визначеність для всієї соціальної системи. І хоча тут варто врахувати заувагу, що конвенційність та консенсуальність конструюються та створюються і в цьому сенсі вони є феноменологічно «ситуативними», конкретними, практично реалізовуваним та «мертвими» поза людською діяльністю, для нас важливішим є те, що криза у феноменологічній оптиці постає зовсім інакше, і вже точно не визначається як однозначно протилежна порядку, як односпрямовано антизвична.

В цьому сенсі, якщо спиратися на напрацювання соціології знання та її постулювання конструктивістського початку соціального¹⁹, зокрема на визначення інституціоналізації як «взаємної типізації звичних дій діями різного роду» [31], то ми теоретично виявляємо, що для соціальних інститутів не є необхідним функціональний взаємозв'язок. Говорячи мовою А. Шюца, кожен такий інститут має свою схему інтерпретації та систему релевантностей, що інтерсуб'єктивно пов'язує його діячів, але не передбачає з'єднання з іншими інститутами, що породило б емерджентну механістичну «тотальність» [30, с. 210].

Тут цікавим та важливим розширенням може бути луманівська ідея інтерпенетрації систем, а також ідея системних інтерфейсів, за допомогою яких підсистеми (або, в іншій оптиці, відносно закриті системи) взаємодіють одна з одною. В такому випадку дослідницьки важливим буде аналізувати не те, як люди намагаються вибудувати в кризових та динамічних умовах та ситуаціях всезагальний порядок, але скоріше те, як вони конструюють системні інтерфейси, здійснюють процеси системної інтерпенетрації²⁰, говорячи мовою А. Шюца, як зберігають та «взаємно перекладають» системи релевантностей та схеми інтерпретації. Ось такі практики транслювання та перекладу, їхня активізація та диференціація могли б бути важливими індикаторами, з одного боку, підвищення гнучкості та динамічності системи, а з іншого – специфічної кризи «системної тотальності», проінтерпретованої механістично та моністично. Але концептуально побачити та

¹⁸ Тобто таким, що передусє формулюванню будь-якого судження, навіть найбільш об'єктивного, навіть формально-логічно обґрунтованого; в цьому сенсі пресупозиційне розгортає себе в судженнях, а судження постають лише продуктом пресупозицій.

¹⁹ Але за збереження його діалектичного взаємозв'язку зі структурним, що спрощено можна назвати механізмом діалектичного конструювання суб'єктивно-об'єктивних значень.

²⁰ Інтерпенетрацією є взаємопроникнення систем, або, як пише Н. Луман, інтерпенетрація є ніщо інше, як підготовка комплексності однієї системи для вибудовування деякої іншої системи, і саме в тому сенсі, що вишколені здібності сприйняття і мислення представляють у розпорядження систем власну комплексність для того, щоб провокувати в комунікативній системі досить часті (але з її власної перспективи – не програмовані, випадкові) іритації (Luhmann N. (1993). *Wissenschaft der Gesellschaft*. Suhkamp. P. 549-616).

емпірично виміряти це можна лише з використанням феноменологічного інструментарію, оскільки системна парадигма, що звертається до узагальнень високого ступеню абстракції, сама вимагає такого матеріалу для цих узагальнень. Ось чому ми окремо звертаємось до феноменологічної інтерпретації «кризового», в тому числі і таких її варіацій, що отримали розвиток у структурному конструктивізмі П. Бурдьє.

Нагадаємо, що стійкість, упорядкованість та цілісність очікувань, названих П. Бурдьє «оркестрацією без диригента» [24], виявляють себе в окремо взятих габітуалізованих актах, які, однак, ґрунтуються на різних рецептах відтворюваності процедур цих дій. І якщо сама метафора оркестрації без диригента апелювала, скоріше, до генези, аніж до онтології множинної диференціації суспільних порядків (зокрема і в кризових чи хаотичних процесах), то сама схема аналізу емерджентного порядку («оркестрації») крізь призму окремих актів (габітуалізованих, відтворюваних, процедурних) заслуговує на увагу.

Тут виникає, з нашої точки зору, цікавий парадокс. Справа в тому, що «кризове» конституюється в реальності повсякденності лише тоді, коли патерни сприйняття, оцінювання та дії для відтворення такого габітуалізованого акту не призводять до задовільних результатів, які вважалися такими в минулому. Але ж серед таких патернів є і патерн «кризового». Отже, евристично можливим є дослідження такого кризового, яке в інтерпретаціях габітусів не має навіть означення як кризового і, власне, саме тому є абсолютним кризовим.

Звісно, класичні дослідники не могли «побачити» цей парадокс. Зокрема, за А. Шюцем, «ми називаємо таку ситуацію кризою – частковою кризою, якщо вона ставить під сумнів тільки деякі елементи світу, що вважається само собою зрозумілим, і повною кризою, якщо вона позбавляє значущості всю систему координат, саму схему інтерпретації» [30]. Інакше кажучи, класик феноменології вбачає лише один з аспектів вказаного нами парадоксу, не виходячи на те, що «кризове» також може бути схемою інтерпретації. А між іншим, дії людей саме у ситуації кризи чи хаосу, які не інтерпретуються як такі саме через свою абсолютність, заслуговують на особливу дослідницьку увагу. Нагадаємо, що з точки зору феноменології інтерналізовані форми соціального життя, що є компонентом механізму конструювання суб'єктивно-об'єктивних значень, здійснюються у діалектичному взаємозв'язку з об'єктивацією та екстерналізацією і повинні підтримуватися за допомогою легітимацій, які вказують на «знанневу» та «ціннісну» обґрунтованість таких значень (до речі, про когнітивне та афективне сприйняття) [31]. Це означає, що «типова криза» або «типізований хаос» має бути легітимно найменованим, позначеним, оціненим та навіть практикованим. У цьому сенсі показово те, як актори випрацьовують «прошарки міцності» у своїх мікросистемах практик та сприйняття, як вони формують «запасні шляхи» взаємодії та існування, як вони діляться та селекціонують структури, практики та дискурси, специфічно релевантні саме таким «типізованим кризам». З нашої точки зору, такі «запасні шляхи» та «прошарки міцності» також заслуговують на окрему увагу дослідника, і соціологи часто недооцінюють у дослідженнях криз та їхніх перспектив саме цю групу питань.

Ітерналізована ж реальність у повсякденності підтримується рутинними механізмами легітимації, а в ситуаціях кризи – кризовими механізмами легітимації. П. Бергер і Т. Лукман, хоч і латентним чином, теж проводять демаркацію між рутинним (повсякденним, «зрозумілим світом») і кризовим²¹, причому кризовому приписується властивість дискретності, в якій порушується реальність повсякденності у її конкретному інституційному прояві та континуальності. Можливо, саме цим пояснюється те, що в кризових та хаотичних ситуаціях та практиках актори апелюють саме до того, що відтворює та зберігає хоча б частку попередньої континуальності: зберігає додаткову енергію, довше «зберігається» саме, допомагає затримувати «шматки» «розірваної тканини» соціального. Помітимо, що «кризові» речі є більш витривалими, більш довго функціонуючими, більш «надійними» за визначенням та своїми характеристиками, а стратегії підвищення надійності та життя в кризі, спостережувані нами останніми місяцями, включають у себе саме фабрикацію континуальності комунікації, взаємодії, практикування, звичок, дискурсів.

При цьому феноменологічна інтерпретація «кризового» не вписує в логіку інституту та відповідних йому типізацій інваріантне бінарне кодування щодо самого «кризового», тобто криза не є однозначно (дис)функціональною і навіть однозначно визначуваною та демаркованою від некризового. В цьому сенсі інституту у феноменологічному розумінні залишаються контингентними як у визначенні «кризового», його значимості, так і в описі його перспективності. Можна сказати, що соціальні інститути, відповідно до соціально сконструйованих схем типізацій, їхніх принципів кодифікації та класифікації, системи релевантностей, статусно-рольової конфігурації та легітимаційних механізмів, самі як кодують поняття «кризи» і «кризового», так і «розшифровують» їх, пояснюючи та обґрунтовуючи «кризу» та «кризове». Більше того, цікаво розглянути, яким чином ці кодування, розшифровки, обґрунтування та легітимації самі стають частиною владних стратегій, символічної боротьби, нових «правил гри» (нав'язаних «переможцями» в цій боротьбі), а також, власне, приводом для початку «символічного штурму» соціального порядку з метою його реконструювання та перебудови. Цілком можна допустити, що категорія / схема сприйняття «кризового» породжується і закладається самим соціальним інститутом, який, по-перше, в такий спосіб легітимує власне існування (через імпліцитне протиставлення «гіршому хаосу») і, по-друге, конструює специфічний еталон

²¹ Тим, що руйнує наявні інституційні схеми сприйняття, оцінювання та (спів)дії.

сприйняття і оцінювання «кризового»²². Що саме визна(чи)ти як кризове, які саме завдання з «подолання» кризи висувати, які «кризові прояви» помічати та ігнорувати – все це є предметом «дискурсу кризи», витворюваного тим чи іншим інститутом або в межах того чи іншого інституту.

В такому випадку, власне, ми можемо припускати, що будь-який соціальний інститут готовий до прийняття та габітуалізації «кризового», тобто що він є готовим до трансформації того, що є на даний момент дисфункційним або таким, що деструктивно впливає на повсякденність: на повсякденне, «некризове», причому здійснити це відносно неproblemатично (якщо не враховувати суто політичних моментів). Більше того, ми можемо припустити, що така інтеграція «кризового» до порядку соціального інституту залежить лише від декількох ключових параметрів: міри дисфункційності для даного конкретного порядку²³, релевантності наявним схемам сприйняття та оцінювання²⁴, відповідності наявному «балансу влади» (говорячи мовою Н. Еліаса [26]).

Виходячи з такого бачення соціальних інститутів, основною їхньою функцією стає рекурентне²⁵ усунення «кризового» з повсякденності та його переміщення і включення у порядок повсякденності, а також до простору та правил самого соціального інституту. Тим самим, з одного боку, соціальний інститут «розширює» себе за рахунок інтеграції до своїх порядків елементів з оточуючого середовища (за Н. Луманом), «переопрацьовує» хаос на порядок, робить порядок більш гнучким, збільшує кількість інтерконекторів та інтерфейсів, ускладнюється та «вбирає» в себе досі невластиві йому порядки та простори. Ці процеси та практики також важливо досліджувати.

Слід розуміти, що «кризове» та інструменти його габітуалізації (та тим самим – знешкодження кризового) конструюються в ході самої інституціоналізації, а тому ефективними засобами підтримки соціального інституту вважатимуться такі, що принципово виключають зі значень цього соціального інституту «абсолютну кризу»: тут вступає в опозицію явище «абсолютної кризи» та категорія «кризове явище», тобто сконструйована науковими методами «криза» та її розуміння, оцінювання та відповідні заходи щодо «кризового» з боку соціального інституту. Адже суб'єкти всередині певного інституту не можуть помислити схеми інтерпретації, які виникнуть у разі «повної кризи», тобто спродукувати неінституційні значення в рамках цього інституту. Тому й соціологічному вивченню, частіш за все, підлягають «часткові кризи», що підштовхують соціальний інститут до реформації власних значень та/або кооптації соціальних суб'єктів у межах вже наявних релевантностей, контингентностей та об'єктивних умов. А це означає і що мають вивчатися, в тому числі, процеси актуалізації заздалегідь закладених в інституційні форми «способів реагування», «інструментів інтеграції» тощо. Це створює загрозу аналізу криз як спродукованих сценаріїв та спектаклів, і саме для цього потрібно враховувати бурдєвістський контраргумент «оркестрації без диригента», в даному випадку – другої частини цієї метафори.

Довіра та криза: мікроеможливості дослідження макропроцесуальності

Соціальні інститути, що конструюються взаємними самоочевидними типізаціями і самі конструюють об'єктивовані продукти цих типізацій для їхньої подальшої інтерналізації майбутніми учасниками знанневих процесів, містять у собі уявлення про кризове і стабільне, що здійснюється за допомогою інструменталізації об'єктивованих продуктів цього інституту, які стали конструктами другого рівня, тобто легітимаціями. Зокрема, акумуляція та концентрація суб'єктивних смислів та об'єктивних фактичностей рекурентно відсилає учасників інституту до попередніх його значень та продуктів (відповідно, у суб'єктивістському та об'єктивістському вимірах), визначаючи кон'юнктуру як звичну чи незвичну, тим самим конструюючи масове розуміння та уявлення про поточні процеси та ситуацію як про кризові або як про стазисні.

Отже, кризове, розглянуте феноменологічно, отримує ціле віяло перспектив еволюції: як мінімум, три можливі варіації тут прослідковуються. А саме:

1) кризове може бути «ігнороване» («не помічене», «відторгнуте») соціальним внаслідок неможливості «переробки», «ресайклінгу». Це один з найбільш складно досліджуваних феноменів, оскільки тут, як і у випадку, наприклад, з феноменом докси, ми маємо дещо, що проявляє себе не через наявність, а через відсутність, через «пустоту», «неіснування»;

2) кризове може бути концептуалізоване та споряджене відповідними знаково-символічними, практико-діяльними, дискурсивними та речовими атрибутами саме як кризове; воно ритуалізується в такому випадку як «незвичне», посідаючи тут парадоксальне місце «звичного незвичного»;

3) існує можливість усунення незвичного та зворотного його включення у звичне, що з очевидністю виводиться з основних характеристик повсякденності, описаних П. Бергером та Т. Лукманом [31]. Якщо

²² Як спосіб «каналізації» критичного погляду та опозиційного порядку способу інтерпретації.

²³ Умовно кажучи: неможливо інтегрувати занадто руйнівне явище чи властивість.

²⁴ Неможливо інтегрувати заздалегідь та радикально контрадикторне.

²⁵ Під яким розуміється таке, що «обчислюється», «створюється», «обраховується», «конститується» на основі значень, структур, властивостей попередніх членів послідовності подій, явищ, сутностей тощо.

реальність повсякденності є найвищою реальністю, тобто реальністю *sui generis*, якщо вона функціонує як опосередкована інстанція між значеннями та продуктами інших реальностей, які є анклавами у реальності повсякденності, то усунення незвичного та включення його у звичне передбачає побудування «інтерфейсів», що поєднують «колишнє незвичне» (а тепер «нове звичне») з регіонами «старого звичного».

У всіх цих трьох випадках особливу роль відіграє довіра як знаннєвий конструкт, який депроблематизує рутинізацію у третьому сценарії, доєднує рутинізоване кризове у другому та забезпечує амнезичну практику у першому сценарії. Розглядати «кризу» та «довіру» ми будемо саме в контексті повсякденних габітуалізованих практик і типізацій. Габітуалізовані практики і схеми типізацій, включені до конструювання соціального інституту, прагнуть мінімізації докладених зусиль для відтворення раніше отриманого результату в «максимально економічному режимі». Суб'єкт такого конструювання має певні очікування щодо того, що у процесі його взаємодії з навколишнім світом звичні потреби та практики будуть задоволені схожим або аналогічним чином з тим, як раніше вони задовольнялися. Цей ефект, який П. Бурдє описав як гістерезис габітусу, а саме рекурентне використання попередніх схем задоволення потреб для наступного задоволення та практичного (ре)формування нових схем, породжує специфічну алхімію рутинної взаємодії, в якій з відносно довільного матеріалу народжується визначена та структурована субстанція порядку, навіть якщо в якості частини порядку буде «зв'язане» у хімічній метафориці кризове, яке завдяки цій «зв'язаності» перетворюється або на «невидиме» (і тому безпечне), або на «видиме безпечне». Дослідження «технік невидимості»²⁶, способів та інструментів «зв'язування» та «деактивації», а також задіяності у цьому процесі феноменів довіри, потребує окремої подальшої роботи з операціоналізації та концептуалізації цілої низки понять.

Зокрема, тут може бути ефективною системна парадигма, за допомогою якої категорія довіри ставиться в контекст ситуації подвійної контингентності. В такій ситуації обидва суб'єкти мають подібні очікування і зобов'язання один щодо одного, взаємно (від)творюючи і регулюючи спільну комунікацію, взаємоузгоджуючи ситуацію як нормальну, як «видиму кризову» або як «ілюзорну нормальну» (в якій кризове ігнорується). У міру звичності та засвоєності схем сприйняття, оцінювання та дії, що породжують практики, суб'єкт має найвище почуття узгодженості з його власною повсякденною реальністю, з виробленими ним самим смислами та діями і, відповідно, має як деякий досвід редукції подвійної контингентності, так і напрацьований обсяг та багаж довіри. Як пише з цього приводу А. Шюц, тут працюють «ті типізації та символізації, за допомогою яких ми розрізняємо певні страти нашого соціального світу, конструюємо та інтерпретуємо його зміст, визначаємо цілі та порядок наших дій у ньому та враховуємо його впливи на нас, весь цей ментальний інструментарій вже переданий нам як переживаний без питань [unquestionably given] саме через ті соціально детерміновані схеми інтерпретації та висловлювання, які превалюють у групі, до якої ми входимо, і які ми звикли називати «культурою» нашої соціальної групи» [30]. Важливою частиною цієї «культури» є «культура довіри» як «засіб виробництва засобів виробництва» соціального порядку поза залежністю від того, виробляється тут кризове чи стазисне як частина соціального порядку.

В такому випадку, як і у випадку методології П. Бурдє, соціальний простір може бути структурований відносинами сил між позиціями агентів і поглядами самих агентів, які займають певну позицію, на інші позиції інших агентів. Диспозиції, що функціонують доксичним чином, структурують соціальний світ і відбуваються як дані-самі-по-собі. Агенти інтерналізують правила гри і можуть максимізувати свої вигоди, часто неусвідомлено, користуючись своїм практичним змістом, своїм почуттям гри, яке розгортається у шюцівському «життєвому світі», у процесі безпосередньої згоди зі світом [24; 32]. Важливим елементом цієї згоди є саме довіра: адже саме таке ставлення суб'єкта до світу, відношення між доксичним досвідом і повсякденною реальністю є фундаментом на довірі а) до вироблених ідеалізацій, типізацій, символізацій, практик; б) до безпосередньо переживаних впливів ззовні; в) до власне фундаментальної типізації «кризове – стазисне» як такої, що «працює», що може бути використана для напрацювання та підкріплення інших типізацій тощо.

У системному та феноменологічному сенсах відносини довіри між суб'єктом та світом суть мінімізація та економія зусиль, часу та ресурсів вироблення та фабрикації порядку соціального для максимізації задоволення потреби. Суб'єкт оперує арсеналом габітуалізованих очікувань відносно зовнішнього об'єкту та набором габітуалізованих зобов'язань, які, використовуючись з довірою як засобом мінімізації ризиків та подальшої стабілізації очікувань (за Н. Луманом), застосовуються для вироблення порядку соціального, що здійснюється парадоксально не за рахунок «додавання» та ускладнення, а за рахунок «спрощення» та редукування комплексності середовища.

Тобто довіра є габітуалізацією, що усуває безліч опосередкуючих інстанцій, які ускладнюють здійснення повсякденного акту [33], та, усуваючи їх, макросоціально проявляється як редукція та спрощення цього акту. В режимі довіри пов'язаність суб'єктів чи об'єктів стає неопосередкованою, без

²⁶ Або, як би сказав І. Гоффман, технік «громадянської неприсутності» та тактовного ігнорування.

очікування опору, без розрахунку на злам повсякденної звичності. Криза у такому разі виступатиме саме тим, що ламає звичні очікування та зобов'язання; тим, через що діючий суб'єкт не може відтворити типізовану процедуру за габітуалізованими рецептами з граничною мінімізацією зусиль, що витрачаються, і максимізацією результатів акту, що його задовольняють. Причому, якщо згадати запропоновану нами вище тритомію, така неможливість відтворити може бути «очікуваною та нормалізованою» (у випадку «видимого» кризового) та «неочікуваною»²⁷.

Висновки і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі. Отже, підводячи підсумки, зазначимо, що кризове є таким, що порушує звичний перебіг структур життєвого світу повсякденності. Для дослідження «кризового», інтерпретованого в такому ключі, потрібно «побачити» те, що ми характеризуємо як «не-кризове» (стазисне) і перехід цього стану «не-кризового» (тобто стабільного, стійкого, відтворюваного) в ранг «кризового» (причому перехід легітимний і легітимований). Також необхідно досліджувати те, яким чином (на мікрорівні) соціальні суб'єкти покровоко озвичнюють щось «кризове» як «кризове», незвичне, важковідтворюване, нестабільно габітуалізоване, і, нарешті, «некризове» / стазисне.

Ще однією проблематикою, яка потребує свого вивчення, є проблематика «інституційного зсуву», ерозії усталених соціальних інститутів як структур очікування, що відбувається під впливом підвищеної ризикогенності глобального світу з його невизначеністю, ненадійністю, мобільністю, динамікою тощо. Перерозподіл ризиків, їхнє накопичення та надмірне насичення ними могло б проявитися у перенасиченні порядку соціального²⁸ ризиками, комплексністю, нередукованістю, а отже – безглуздістю та абсурдом (інтерпретованим соціологічно як надмірність можливого). Це цікаво епістемологічно поєднується з очевидним фактом, що політичні та економічні рішення, що спричиняють накладення ризиків на інститут чи інший фрагмент порядку соціального, стрімко обмежують його автономію, здатність перевизначати зовнішні об'єкти у зв'язку з його власною логікою. Таке «проникнення» ризиків спричиняє зміну «правил гри» всередині даного поля, структуру сполучення сил усередині поля, перевизначає структуру капіталів соціальних агентів усередині цього поля, а отже, призводить до «переопису» усіх трьох класів кризового, виділених нами вище.

Тут виникає третя проблематика – проникнення та присвоєння логікою раціоналізації, менеджеризації та калькуляції, характерної для економічної сфери, (до) різних соціокультурних масивів, у тому числі відносно ризику та надміру можливого. Неолібералізм як набір економічних принципів, які стрімко порушують стабільне функціонування різних соціальних інститутів за їхніми історично сформованими контурами [34], редукує безліч аспектів соціального життя до логіки накопичення, експансивності ринку, яка проникає у все більш віддалені ділянки²⁹. Для нас є дуже важливим, що завдяки цьому виникає чудернацька діалектика редуції та природження можливого: з одного боку, квантифікація ризиків здійснюється в неоліберальній логіці редуції множинності «градів справедливості» (за Л. Болтанськи та Л. Тевено) до порядку ринку, з іншого ж – саме вона породжує надмір можливого та множинність, у тому числі за рахунок зламу звичних машинерій «обробки кризового» та «випрацювання стазисного».

У цих рамках ми могли б звести ідею розгляду процесуальності «кризового» до ідеї перерозподілу ризиків у суспільстві, окупованому та препарованому неолібералізмом. Наприклад, цілком можливо розглянути поле освіти та функціонування різних освітніх інституцій у світлі нав'язування полю освіти неоліберальної логіки: адже саме поле освіти зазнало чимало змін: воно втратило колишню автономність як здатність до редуції «зовнішніх» значень та умов до структурних умов поля освіти, знизилася «замкнутість» цього поля освіти та, відповідно, його межі стають дедалі невизначенішими. Тут «падіння» націодержави, про що пишуть деякі західні дослідники, стає ще більш актуальним феноменом, оскільки саме модерна націодержава як фабрика з виробництва інструментів контролю та виробництва порядку і ризиків була довгий час відповідальна за цілу низку полей, у тому числі і поле освіти. Коли ми помічаємо появу безлічі приватних освітніх інституцій (шкіл, коледжів, університетів), вебінарів, онлайн-курсів, які виявляються реальними конкурентами з виробництва та поширення знань, ми бачимо не тільки макрфеномени становлення принципово нових інституцій³⁰. На мікрорівні ми можемо побачити одну зі стратегій учнів: вони можуть віддати перевагу якійсь із приватних інституцій перед офіційною державною устанвою.

Це, зокрема, означає, що культурний³¹ і символічний капітали³², стають все більш ризикованими, неочевидними, мікросоціально «зважуваними» та «вирішуваними». На цьому прикладі простежується не тільки макрологіка «комодифікації» освітніх практик, зведення освіти лише до категорії «товару», що може

²⁷ У випадку «невидимого» кризового, яке при цьому залишається собою та все ж справляє вплив на дії агентів.

²⁸ Або його конкретного фрагменту – просторового чи порядкового елемента.

²⁹ Наприклад, у поле виробництва культурних продуктів, у тому числі музики і живопису, особливо якщо ми згадаємо, наприклад, NFT.

³⁰ Наприклад, інституту трансферу, як у спорті, вчителів-«зірок» до таких приватних шкіл та університетів.

³¹ Як інкорпорований, так і об'єктивований, наприклад, у дипломі.

³² Відносно яких, як зауважував П. Бурдьє, капітал держави є метакапіталом.

привести до повного нівелювання виховної та інтегративної функції освіти у принципі, але й мікрологіка «приватизації» та «освоєння» ризиків, їхньої редукції до «узвичасних», «одомашнених», «найменованих».

Нарешті, ще одну проблематику нам підказує екзистенційна соціологія М. Боль де Баля, а саме осмислення «кризового» через категорію *reliance* (возз'єднання) та категорію *deliance* (роз'єднання), а також через їхню діалектику. З точки зору цього соціолога, сучасне суспільство можна назвати суспільством *deliance* через руйнування фундаментальних структур, які раніше гарантували *reliance* (возз'єднання), а отже, людина стає психологічно та соціально роз'єднаною з іншими [35]. Тут виникає ще й вимір воз-/роз'єднання з ризиками, а не тільки з іншими – вимір, який не міг бути розглянутий в екзистенційній соціології, але який цілком може бути актуалізований в сучасному світі, оскільки у ньому саме возз'єднання з ризиком виявляється возз'єднанням з самим собою, своєю самістю.

В екзистенційній ж соціології *reliance* може проявлятися як на онтичному рівні існування суспільства, так і на онтологічному. За внутрішньосистемної кризи, коли йдеться лише про накопичення протиріч і доведення їх до межового пункту, криза може бути подолана за допомогою внутрішньосистемних змін. У разі онтологічної кризи системі необхідно виходити за межі власних кордонів. За неможливості такого виходу ми маємо справу з екзистенційною незадоволеністю або з хаотичним станом системи через те, що вона ще не пристосована до функціонування в нових межах подібних кордонів. Найкращим прикладом екзистенційної (онтологічної) кризи є криза культури, тобто криза смислової сфери соціальної реальності, втілена в системі вірувань, цінностей та норм [35]. За такої кризи кризовим виявляється саме розуміння кризового. На нашу думку, необхідно досліджувати, яким чином підпадає під кризове (пере)визначення ідея кризового, а не тільки ідея стазисного.

У суспільстві ризику та неоліберального глобалізму фундаментальні структури, руйнуючись, не можуть бути замінені чимось, що раніше гарантувало соціальний порядок, соціальну пов'язаність, соціальний *reliance*, тому стан «екзистенційної кризи» (іншою концептуальною мовою – відчуженості) переслідує представників різних соціальних класів і торкається самої проблеми кризового і кризи як такої. «Конкретний інший» та «узагальнений інший», «Інші» взагалі можуть тією чи іншою мірою руйнуватися на рівні повсякденності, що надмірно ускладнює життя повсякденних діячів, перенасичуючи їхній порядок життя «кризовим»³³. Цей вимір кризового вкрай рідко потрапляє до кола зору дослідників взагалі та соціологів, зокрема, тоді як, з нашої точки зору, насправді саме з (пере)визначення себе та Іншого починається встановлення стазисного, а втрата еквівалентності з Іншим є ключовим (ф)актом у втраті цього стазисного.

Представлений вище теоретичний ескіз ми хотіли б, доопрацювавши, застосувати до вивчення стратегій соціальних агентів у (від)творенні кризового, наприклад у полі освіти, враховуючи всю порушену проблематику суспільства ризику. Зокрема, у подальшому ми плануємо дослідити, яким чином агенти вибудовують свої стратегії³⁴ в умовах суспільства підвищеної ризикогенності. Цікавим напрямком дослідження є також проблема габітуалізації «кризового» в контексті його нормалізації³⁵ та трансформації у повсякденне. Перспективним уявляється й дослідження проблематики автономності / (оперативної) замкнутості / відкритості поля освіти, проникнення в логіку його функціонування неоліберальних тенденцій раціоналізації, менеджеризації, капіталізації, накопичення прибутку та зведення безлічі аспектів освіти до чистої логіки економізму.

RISKINESS OF MODERNITY AND STRATEGIES OF (RE)PRODUCTION OF CRISIS: A THEORETICAL RESEARCH PERSPECTIVE

Krainiukov Andrii – MA student of School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: andrii.krainiukov@student.karazin.ua

Golikov Alexander – Doctor of Sociology, Associate Professor of the Sociology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: golikov@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

The article is devoted to the theoretical and methodological study of the crisis phenomenon. Based on the developments of U. Beck and N. Luhmann, the authors examine the process of how rationality, trying to get rid of external dangers and control an increasing number of elements of the environment, produces more and more risks. It is analyzed how the logic of "rationalization", "managerialization", "calculativeness", "dynamism" becomes an integral and recognized attribute of modern society and at the same time leads to the emergence of new risks. Attention is also paid to how risks are transformed into a commodity with a visible and stable audience of constant consumption. In this light, the authors aim to build a research scheme for further analysis of the strategies of social agents in the conditions of riskogenicity and chryso-genicity of modernity. For this purpose, they turn to the analysis of the societies of the Modern Other as producers and objects of specific risks. Authors analyze separately the constitutive nature of risks, that is, as chosenness,

³³ Незвичним, неінституціоналізованим, нестабільним, невизначеним, таким, до якого не виробилося довіри, само собою незрозумілим, антидоксичним.

³⁴ Або тактики; зокрема, як вони в цих тактиках використовують «силу слабких», якщо вдаватись до теорій М. Де Серто і Дж. Скотта.

³⁵ І саме тут, з нашої точки зору, нам допоможе розрізнення онтичного та онтологічного.

producedness and implementedness by the system, where reveals the "double paradox of unreliability". Special emphasis is placed on how the industrialization of risk production forms a new arrangement of political forces in society and how it transforms the nature of symbolic struggle at the macro level and subjectivity at the micro level. It is demonstrated that the logic of "permanent choice" and "doom to flexibility" leads to the permanence of diversity, uncertainty, instability, and fragility of the objects of choice and to their involvement in the agent's identity. The formation of the fundamental paradox of the "actor doomed to act without the guarantee of his own subjectivity" is separately investigated. The authors justify another paradox, that the crisis is constituted in the reality of everyday life only when there is also a crisis pattern among the patterns of perception and action. The authors pay attention to "layers of strength", "typed crises", "backup ways", ways of preserving "pieces" of "torn social fabric", the phenomenon of "crisis things", as well as, in particular, to the processuality of the fabrication of continuity of communication, interaction, practice, habits, discourses. Particular attention is paid to the phenomenon of integration of the "crisis" into the order of the social institution and the key parameters of this process are highlighted, noting that the social institution "expands" itself due to the integration into its order of elements from the surrounding environment.

Keywords: modernity, crisis, risks, theory of sociology, globalization, construction.

Список використаної літератури:

1. Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge.
2. Giddens, A. (2002) *Runaway World: How Globalization is Reshaping our Lives* [2nd ed.]. Profile Books Ltd.
3. Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*. Polity Press.
4. Luhmann, N. (1993). *Risk: A Sociological Theory* Walter de Gruyter.
5. Adam B., Beck U., Van Loon J. (2000) *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory* [1st ed.]. Sage Publications.
6. Lukács, G., Livingstone, R. (1972) *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics* [MIT Press ed.]. The MIT Press.
7. Weber, M. (1949) *The Methodology of the Social Sciences*. The Free Press.
8. Ritzer, G. (1997) *The McDonaldization Thesis: Explorations and Extensions* [1 ed.]. Sage Publications Ltd.
9. Deleuze, G., Guattari, F. (1987) *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. University of Minnesota Press.
10. Nicolis, G., Prigogine, I. (1977) *Self-Organization in Non-Equilibrium Systems* [First Edition]. John Wiley & Sons.
11. Habermas, J. (2002) *Religion and Rationality: Essays on Reason, God and Modernity* [1st ed.]. The MIT Press.
12. Asimov, I. (1991) *The Caves of Steel* (The Robot Series). Spectra.
13. Giddens, A. (1992) *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Stanford University Press.
14. Debord, G., Knabb, K. (2005) *Society of the Spectacle*. AKPress.
15. Bourdieu, P. (1999) 'Job Insecurity is Everywhere Now' *Bourdieu P. Acts of Resistance: Against the Tyranny of the Market*. New Press. 108 p.
16. Baudrillard, J. (1983) *Simulations* [Highlighted]. Semiotext(e).
17. Ranciere, J. (2009) *Hatred of Democracy* [2 ed.]
18. Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. UK: Polity Press.
19. Khondker, H. H. (2004) 'Glocalization as Globalization: Evolution of a Sociological Concept' *Bangladesh e-Journal of Sociology*. 1(2). P. 12-20.
20. Beck, U. (2006) *The Cosmopolitan Vision*, translated by Ciaran Cronin. Cambridge, UK; Malden, MA: Polity Press
21. Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage Publications Ltd.
22. Bauman, Z. (2000) *Liquid Modernity* [1 ed.]. Polity.
23. Eriksen, T.H. (2001) *Tyranny of the Moment: Fast and Slow Time in the Information Age*. Pluto Press.
24. Bourdieu, P. (2008) in Poupeau, Fr. and Discepolo, Th. (eds). *Political Interventions: Social Science and Political Action*. Verso.
25. Giddens, A. (1986) *The Constitution of Society*. University of California Press.
26. Elias, N. (2000) *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations* [revised]. Wiley-Blackwell.
27. Lyotard, J.-Fr. (1984) *Postmodern Condition the Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. University of Minnesota Press.
28. Durkheim, E. (1984) *The Division of Labour in Society*. Palgrave Macmillan.
29. Durkheim, E. (2005) *Suicide: A Study in Sociology* [2 ed.]. Routledge.
30. Schutz A. (1967) *Phenomenology of the Social World* [1 ed.]. Northwestern University Press.
31. Berger, P. L., Luckmann Th. (1991) *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge* (Penguin Social Sciences). Penguin Books Ltd.
32. Bourdieu, P. (1998) *Practical Reason: On the Theory of Action* [1 ed.]. Stanford University Press, California.
33. Luhmann, N. (1988) 'Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives' *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford, 1988. P. 94-107.
34. Harvey, D. (2005) *A Brief History of Neoliberalism* [First Edition]. Oxford University Press.
35. Bolle de Bal, M. (2013) *Fragments pour une sociologie existentielle*. En 3 volumes. Paris: L'Harmattan.

Отримано 11.10.2022

Прийнято до друку 15.11.2022